

УДК 351.84

В. С. Толуб'як,
к. держ.упр., докторант кафедри економічної політики,
НАДУ при Президенті України

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто заходи раціоналізації пенсійної системи та здійснено їх характеристику. Визначено необхідність та сутність здійснення раціоналізації для зміцнення фінансового стану Пенсійного фонду України.

In the article it is considered the measures directed to the rationalizing on pension system. The author underlines the necessity and essence of their implementation in order to strengthening of Ukrainian Pension Fund's financial position and all around the pension system.

Ключові слова: пенсійна система, пенсійна реформа, раціоналізація, міграція, пенсійний вік, зайнятість населення, демографічна ситуація, індексація.

Key words: pension system, pension reform, rationalizing, migration, pension age, employment, demographic situation, indexation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Пенсійне забезпечення — це базова і одна з найбільш важливих соціальних гарантій стабільного розвитку суспільства, оскільки зачіпає інтереси як працездатного, так і непрацюючого населення. Для України, як і для багатьох інших країн світу, сьогодні питання пенсійного забезпечення громадян посилює свою актуальність у зв'язку зі зменшенням населення, зростанням тривалості життя в пенсійному віці, дефіцитом бюджету Пенсійного фонду, який сьогодні відіграє основну роль у пенсійному забезпеченні громадян країни.

В останні роки пенсійна реформа здійснювалась повільно і використовувалась здебільшого як політичний інструмент. Відповідно накопичилось багато проблемних питань. Уряд давався до популярних, але неконструктивних спроб виправити ситуацію, а саме: підвищення розміру пенсій шляхом актуалізації призначених пенсій на нову зарплатну базу, збільшення величини оцінки одного року страхового стажу і т.д. Але такий метод лише створює ілюзію покращення пенсійного забезпечення [1]. У зв'язку з цим завданням науки і практики державного управління постає необхідність визначення подальших заходів раціоналізації пенсійної системи, пошуку шляхів виходу із складної ситуації.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ПУБЛІКАЦІЙ

Проблеми реформування пенсійної системи є предметом дослідження багатьох сучасних науковців та практиків. Зокрема, їм присвячені роботи Е. Лібанової, І. Гнибіденко,

Ю. Воробйова, В. Мельничук, В. Приймак, Д. Полозенко, М. Ріппа, Н. Рад та інших, а також були предметом обговорення на круглих столах за участю представників Міністерства праці та соціальної політики, Пенсійного фонду, наукових установ та експертів. Не занижуючи цінності наукових досліджень з даної проблематики, питання реформування пенсійної системи залишається актуальним та потребує подальших комплексних досліджень не тільки з позицій фінансів, соціального страхування, але і з державного управління.

МЕТА СТАТТІ

Провести аналіз ефективності здійснення заходів раціоналізації та визначити їх вплив на розвиток пенсійної системи України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Наріжним каменем сучасного етапу економічних реформ в Україні є формування ефективної пенсійної системи як однієї з найважливіших передумов забезпечення фінансової стабільності держави і найголовніше — добробуту майже третини її громадян — пенсіонерів.

Пенсійне забезпечення — важливе питання життєдіяльності суспільства та соціальної політики кожної цивілізованої держави. Розміри пенсій відображають зрілість суспільних відносин і реально втілення в життя положень Конституції про побудову соціальної держави. Демографічні та політичні процеси призвели до ситуації, за якої сьогодні середньостатистичний чоловік країн

Організації економічного співробітництва та розвитку (далі — ОЕСР) отримує пенсію протягом 18 років, а середньостатистична жінка — 23 роки, тоді як в 1970 році цей період становив 11 років для чоловіків і 14 років для жінок [7].

Реформування пенсійної системи — складний, багатогранний процес, який має істотно змінити баланс політичних, економічних та соціальних інтересів громадян, систему державних фінансів, функціонування ринків праці та капіталу і є актуальним не тільки для України, але і для багатьох країн світу, які 10—20 років тому провели кардинальні пенсійні реформи.

З метою наближення пенсійної системи до стабільності уряди багатьох країн вживають заходів, які мають на меті покращити функціонування пенсійних систем в їх існуючому вигляді шляхом послаблення негативних наслідків, не усуваючи при цьому повністю наявні недоліки. Ці заходи називають раціоналізацією або параметричною реформою. Раціоналізація (з латинської *rationalis* — розумний) — організація будь-якої діяльності доцільнішими способами, ніж існуючі, поліпшення, вдосконалення чогось [11, с. 752].

Для забезпечення сталого відродження і впевненого зростання України Всесвітній банк у своєму щорічному економічному огляді рекомендує Президенту України провести низку невідкладних структурних реформ в усіх сферах. Серед визначених напрямів реформувань є і заходи раціоналізації пенсійної системи, які рекомендуються проводити, починаючи з 2010 року [3].

До заходів, які є складовими раціоналізації і можуть покращити співвідношення між працівниками, що сплачують пенсійні внески, і пенсіонерами (так званий системний коефіцієнт залежності), відносяться: підвищення віку виходу на пенсію, підвищення зайнятості, обмеження максимальних пенсійних виплат, індексація тощо.

Сьогодні немає можливості повернути назад наслідки демографічних змін. Старіння населення в Україні, аналогічно до інших країн, призводить до систематичного погіршення співвідношення між населенням працездатного та непрацездатного віку. Згідно з демографічними прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, все населення України у працездатному віці, яке не досягло пенсійного віку, зменшиться з 27,2 млн у 2009 році до 22,9 млн у 2025 і 17 млн у 2050 році [10].

Водночас, якщо пенсійний вік залишиться без змін, кількість населення пенсійного віку збільшиться з 11,7 млн у 2009 році до 14 млн у 2050. Фактична кількість платників внесків

є набагато меншою, ніж кількість працездатних, а кількість пенсіонерів — більшою, ніж кількість осіб у непрацездатному віці. У 2009 році на 100 осіб, які сплачували пенсійні внески, припадало 88 осіб, які отримували пенсію. У 2025 припадатиме вже 100 пенсіонерів на 100 платників пенсійних внесків, а у 2050 — 125 пенсіонерів на 100 осіб, які сплачують пенсійні внески.

З демографічних тенденцій випливає, що без радикальних реформ пенсійної системи майбутні пенсіонери потраплять у набагато гіршу ситуацію, ніж нинішні. Середня пенсія у 2009 році становила 40% від середньої заробітної плати, у 2050 становитиме тільки 28%. Звісно, не такого майбутнього чекають сьогоднішні працівники і не на таке майбутнє вони заслуговують. У зв'язку з цим уже сьогодні вкрай необхідно здійснити відповідні заходи державної політики на виправлення та покращення ситуації у сфері пенсійного забезпечення в Україні.

Самі по собі демографічні зміни (нижча народжуваність і довша тривалість життя) є, можливо, також незворотні. За інформацією Держкомстату, в Україні у 2009 році народилося 512,5 тис. осіб, померло — 706,7 тис. осіб, таким чином, природне скорочення населення склало 194,2 тис. осіб (рис.1). В останні роки народжуваність населення в Україні зростає, проте не забезпечує природного відтворення.

Заходи державної політики, які спрямовані на зростання народжуваності, навіть якщо принесуть результати, то не зразу і не в кожній країні, і не зможуть повернути демографічну структуру населення назад, на рівень, який вирішив би значну частину демографічних проблем. Тому демографічні зміни мають бути враховані, як природний стан речей. Пенсійні системи можуть бути скориговані до такої ситуації (що краще) або проігнорувати зміну ситуації (що призведе до високих соціальних і економічних витрат).

Демографічна ситуація в Україні також додатково зазнає впливу від міграції. Мігрантами зазвичай, особи працездатного віку, тому, вливаючись в країну, вони покращують демографічний коефіцієнт залежності, але за умови, якщо працюють офіційно, тобто беруть участь у фінансуванні пенсійної системи.

Нині, в епоху глобалізації у міграційний трудовий обмін залучені майже всі країни світу. Різниця в рівні життя та економічних можливостях у різних країн — основна рушійна сила міграції. За оцінками ООН та МОП, легальних трудових мігрантів у світі налічується від 120 до 200 млн осіб [12, с.8]. Ці процеси не обминули і Україну. З перших років незалежності України ведуться

Рис. 1. Динаміка співвідношення народжуваності та смертності населення в Україні

Складено автором за даними Держкомстату України.

ся гострі дискусії щодо проблем трудової еміграції її громадян. Різні розрахунки, опитування і дослідження свідчать про велику відмінність в оцінках: одні стверджують, що кількість українських мігрантів не перевищує трьох мільйонів осіб, а інші говорять про наближення цієї цифри до 10 млн осіб. Аналіз наявних оцінок про розміри міграції, які наводить А. Гайдуцький з посиланнями на відповідні джерела інформації, показує, що за кордоном працює до 15 млн українських громадян [4, с. 66]. Визначення реальних масштабів міграції є дуже важливим, адже ці дані є вихідними під час оцінювання впливу міграційних процесів на розвиток економіки країни в цілому. Беручи до уваги той факт, що за кордоном добре влаштувалось і постійно працює в середньому 7 млн українських громадян, то грошові перекази зроблені ними на батьківщину є значними. Аналіз вітчизняних та зарубіжних джерел інформації свідчать, що реальні обсяги переказів мігрантів в Україну значно перевищують офіційні — 5—7 млрд дол. США і складають 19 млрд євро (тобто 24 млрд дол. США) [4, с.142]. Отже, вплив міграційного капіталу на розвиток українського суспільства є значним, проте пряма участь цього капіталу у формуванні фінансових ресурсів системи пенсійного забезпечення практично відсутня.

Варіантом, який зазвичай приймається як елемент пакета націоналізації, є підвищення віку виходу на пенсію, відповідно до якого автоматично збільшується кількість осіб, які здійснюють пенсійні внески і зменшується кількість бенефіціарів. Варто відзначити, що він не впливає на літніх людей (які вже на пенсії), котрим суспільство може надати вищі виплати за нижчих витрат з боку працюючих. Підвищення віку виходу на пенсію має сильний ефект на економіку країни в довгостроковій перспективі. На думку М. Свенчіцькі, без підвищення пенсійного віку рівноваги пенсійної системи не буде ніколи, тому що тиск демографічних

трендів на неї настільки сильний, що ні солідарна, ні накопичувальна система його не витримає. З кожним роком буде дедалі гірше. Прогнози Аналітичного центру Блакитної стрічки ПРООН показали, що без зміни поточної системи співвідношення пенсії до заробітної плати до 2050 року становитиме лише 28% [6].

Зміна пенсійного віку має сильний ефект на пенсійну систему, оскільки люди працюють і сплачують внески довше, а отримують виплати в середньому протягом коротшого періоду. Сьогодні люди працюють коротший період часу в порівнянні з їхньою тривалістю життя, ніж це було декілька десятиліть тому, коли тривалість життя була набагато нижчою. Це є серйозним аргументом для здійснення змін. Більш пізній вихід на пенсію є раціональним з соціальної та економічної причин. Однак зазначений елемент параметричної реформи не підтримується суспільствами, які звикли виходити на пенсію у більш ранньому віці. Незважаючи на це, вік виходу на пенсію збільшено практично по всій Європі (табл.1). З усіх розвинених країн пенсійний вік 55—60 років встановлено тільки в Австралії, а також Білорусії, Російській Федерації та Україні. Практично більшість країн світу встановили однакові вікові показники виходу на пенсію для жінок і чоловіків. Так, цього підходу дотримуються Японія, Німеччина, Швеція, Португалія, Естонія, Іспанія, Угорщина, Канада, Франція, Фінляндія, Данія, Норвегія, США, Ірландія. Однак є країни, де жінки мають перевагу над чоловіками і виходять на пенсію за віком раніше — це Італія, Греція, Австрія, Великобританія, Словенія, Литва, Румунія, Словаччина, а також Білорусія, Росія і Україна [2].

Усі європейські країни, здійснюючи пенсійну реформу, зразу підвищили пенсійний вік, що було зумовлено тенденціями старіння населення. Сьогодні Україна повинна була б отримати перші результати підви-

Таблиця 1. Очікувана тривалість життя у віці виходу на пенсію [5]

Країни	Офіційний вік виходу		Тривалість життя	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
Велика Британія	65	60	15,7	23
Італія	65	60	16,9	24,9
Німеччина	65	65	16,8	20,9
Польща	65	60	14	22
Словаччина	62	62	15	18
США	67	67	15,2	17,7
Угорщина	62	61	16	20
Україна	60	55	14/12**	25/19*/16**
Франція	60	60	20	26
Чехія	63	63	15,9	19,2
Швеція	65	65	17,4	20
Японія	65	65	18,2	23

щення пенсійного віку, якщо б робила реформи за прикладом європейських країн, проте це питання набрало політичного характеру і залишається об'єктом обговорення.

Питання підвищення пенсійного віку є важливим і для більшості розвинених країн світу. Наприклад, наприкінці січня цього року Уряд Іспанії оголосив про схвалення плану щодо поступового збільшення пенсійного віку в країні з 65 до 67 років, починаючи з 2013 року. Німеччина, Данія та Велика Британія також планують поступово збільшувати пенсійний вік для своїх громадян порівняно з чинним на сьогодні пенсійним віком 65 років [8]. Підвищення пенсійного віку може означати підвищення віку виходу на пенсію, встановленого законом для усіх працівників, або заборону схем раннього виходу на пенсію, або обидва способи відразу.

Введення змін щодо збільшення пенсійного віку є особливо важливим для України, де як встановлений законом, так і реальний вік виходу на пенсію є низьким. Підвищення віку виходу на пенсію може бути ключовою метою заходів політики раціоналізації та має свої переваги:

- розширення можливостей розвитку людського потенціалу та реалізації трудових прав завдяки подовженню активного життєвого й трудового періодів;

- підвищення рівня життя пенсіонерів завдяки збільшенню тривалості стажу та розміру пенсії;

- покращення фінансової спроможності пенсійної системи та всієї системи суспільних фінансів;

- пом'якшення проблеми дефіциту робочої сили.

До питання підвищення пенсійного віку потрібно підійти комплексно. Просто взяти і змінити його буде неправильно. Необхідно здійснювати заходи із підвищення тривалості життя, охорони праці, запровадження медичного страхування, розширення зайнятості, перепідготовки кадрів з урахуванням вікових особливостей тощо.

У зв'язку з існуючими проблемами пенсійного забезпечення, на нашу

думку, необхідно поступово змінити вік виходу на пенсію як для жінок, так і для чоловіків. Проте такі зміни необхідно здійснювати поетапно. Наприклад, підвищити вік виходу на пенсію для чоловіків спочатку на 1 рік, які за сучасним віковим стандартом повинні виходити на пенсію в 2011—2012 роках, тобто їх вік виходу на пенсію буде складати 61 рік. Для чоловіків, що виходять на пенсію в 2013—2014 і подальших роках, встановити пенсійний вік — 62 роки. Подальші зміни щодо пенсійного віку для чоловіків мають залежати від середнього рівня життя чоловіків в Україні. Таким же шляхом пропонується збільшення пенсійного віку і для жінок.

Такі поступові зміни, з одного боку, дадуть можливість зменшити навантаження на Пенсійний фонд України, особливо в сучасних умовах соціально-економічної розвитку країни, а з іншого боку — психологічно підготують майбутніх пенсіонерів до нових строків виходу на пенсію.

Інколи аргументом проти підвищення пенсійного віку в Україні називають низьку очікувану тривалість життя при народженні у порівнянні з іншими європейськими країнами. Аргумент неправильний, оскільки тут треба розглядати очікувану тривалість життя для віку виходу на пенсію. Українці проводять довший період життя на пенсії, ніж пенсіонери країн ОЕСР. В 2007 році тривалість життя середньостатистичного українця на момент виходу на пенсію становила 23,1 років, тоді як жителя ОЕСР — 20,5 років [7, с. 41] (табл. 1). Це є результатом нижчого пенсійного віку, встановленого законом, та великою кількістю привілеїв раннього виходу на пенсію в Україні.

Для покращення стабільності пенсійної системи ефективною є політика, яка має на меті пізніший вихід на пенсію. Працівники або, в більш широкому сенсі, економічно активне населення фінансують пенсії. Чим більша група активного населення, тим меншою є індивідуальна частка таких витрат на одного працівника (внесок). Вища зай-

нятість означає вищий рівень пропозиції робочої сили для виробництва, що стимулює ріст ВВП, проте лише офіційна зайнятість, що враховує тих, хто платить внески, фінансує пенсійну систему. Раціоналізуючи пенсійну систему, уряд має переслідувати мету не лише підвищення зайнятості, але й також її легалізацію. Насправді в Європі обидва моменти є типовими і практично ідентичними. У випадку України це не так, оскільки рівень зайнятих, що реально здійснюють пенсійні внески, складає близько 70% від усієї зайнятості. Збільшення частки легальної зайнятості, що передбачає здійснення внесків, з підвищенням зайнятості взагалі може бути іншою ключовою метою соціально-економічної політики держави.

Іншим заходом раціоналізації є обмеження зайнятості громадян, що отримують пенсії. Загалом в Україні станом на 1 січня 2010 року було 2,6 млн працюючих пенсіонерів, або 20,2% від загальної кількості пенсіонерів. Тобто працював кожний п'ятий пенсіонер. Середній розмір пенсій працюючих пенсіонерів на 27% вищий, ніж у непрацюючих (1202 та 948 грн.) [6].

Здійснення цього заходу має свої ризики:

- багато пенсіонерів відмовляться від продовження трудової діяльності або вдаються до приховування трудових відносин;

- небезпека втрати кадрів (освіта, культура та охорони здоров'я, в галузях, де дуже висока частка працюючих пенсіонерів);

- порушення вимог ст. 22 Конституції України, щодо обмежень прав і свобод громадян.

Проте, ми не ставимо питання категоричного обмеження зайнятості громадян пенсійного віку. Чому найчастіше пенсіонери продовжують працювати? Основним аргументом у цьому є те, що пенсії, яку вони отримують, недостатньо, щоб забезпечити свою старість. З іншої сторони, є певна кількість робочих місць (прибиральниці, двірники, гардеробниці тощо), на яких здебільшого працюють саме пенсіонери. Це низькооплачувані роботи, на виконання яких не завжди погоджуються молоді люди. Тому тут є слушною пропозиція Е. Лібанової, щодо обмеження суми заробітної плати і пенсії працюючого пенсіонера, для прикладу на сьогодні на рівні 3000 грн. [6]. Це дасть можливість уникнути різкого відпливу пенсіонерів з робочих місць.

Можливість поєднання пенсії за віком із доходами від зайнятості без обмежень існує тільки в 12 країнах світу (з них — Канада, Франція, Нідерланди, Норвегія, Словаччина та ін.); з обмеженнями — у 20 країнах: Данії, Фінляндії, Італії, Латвії,

Португалії, Іспанії тощо. У 46 країнах забороняють зовсім отримувати пенсію за умови продовження трудової діяльності [6].

Для України все-таки більш прийнятним є встановити певні обмеження, але не забороняти повністю працювати. Краще обмежити права на дострокове отримання пенсії із солідарної системи. Такий крок відповідає світовій практиці. Лише три країни в світі за роботу в небезпечних, шкідливих умовах пропонують отримувати пенсію на 5—10 років раніше: Україна, Білорусь, Російська Федерація.

Перш за все, на нашу думку, обмеження повинні відноситися до тієї категорії пенсіонерів, які одержують пенсії за спеціальними законами. Їх 3—3,5 % від загальної чисельності, проте їх пенсії перевищують середні пенсійні виплати згідно базових законів у 2—10 разів. Таким чином, у зв'язку з реальною диференціацією розмірів пенсійних виплат необхідно встановити диференціацію внесків у Пенсійний фонд України. Якщо є усі підстави (види діяльності громадянина України), що в майбутньому він при виході на пенсію буде одержувати пенсію за будь-яким іншим законом України, а не базовим, то необхідно встановити для таких громадян норми пенсійних внесків, які повністю б відповідали співвідношенню їх майбутньої пенсії та середньої пенсії за базовими законами [2].

Індикація як складова раціоналізації була запроваджена для захисту доходів пенсіонерів у часи високої інфляції. Без індексації реальний дохід автоматично знижувався. Окрім захисту доходу пенсіонерів, індексація може мати на меті збільшення цього доходу у реальному вираженні в часи суттєвого економічного зростання.

У часи проблем зі стабільністю пенсійних систем індексація може бути використана як метод збалансування їхніх доходів і витрат та може дати суттєві ефекти, якщо буде використана саме з цією метою. Індексація як елемент раціоналізації в Україні вже використовується, проте сьогодні необхідно вдосконалити механізм індексації пенсії з метою підтримки купівельної спроможності доходів та запобігання бідності пенсіонерів порівняно з рештою населення [9]. Індексація нижче рівня інфляції може як захищатися, так і критикуватися. Вибір даного методу і масштаби його застосування мають бути предметом громадського вибору суспільства.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Резюмуючи усі вищевикладені обставини, слід прийняти за факт, що яким би серйозним викликом не

була пенсійна реформа для України, його необхідно прийняти і знайти сміливість для втілення не дуже популярних, але ефективних заходів реформи. Основними причинами для цього є демографічні тенденції і фінансова нестабільність чинної пенсійної системи.

Раціоналізація необхідна практично усім пенсійним системам Європи. Неefективно утримувати пенсійну систему, яка має вирішувати проблеми другого етапу демографічного переходу. Потрібна інша модель, оскільки стара розроблена як фінансова піраміда і більше в нинішніх демографічних умовах нормально працювати не може.

Більше того, раціоналізація передбачає заходи, які зазвичай сприймаються людьми щонайменше як несприятливі. Новий спосіб побудови пенсійних систем може зробити внесок не лише у підвищення результатів діяльності, а й у посилення ефектів від раціоналізації. Незважаючи на свою недосконалість, раціоналізація є абсолютно необхідною. Прагнення реформування пенсійної системи не має виключати заходи раціоналізації, які можуть дати певний позитивний ефект. Здійснюючи заходи раціоналізації, можна досягти певного ефекту у пенсійній системі держави. Відповідно країни (включаючи Україну) потребують запровадження реформи, яка йде далі, ніж просто раціоналізація:

— запровадження механізму, який гарантуватиме право власності на кошти, накопичені за рахунок зборів на пенсійне страхування, і відповідно встановлюватиме очікуваний розмір пенсії на рівні, який може бути підтриманим без посилення тягаря на наступне покоління, що, в свою чергу, призведе до міжгенераційної рівноваги;

— розподіл коштів, отриманих від зборів на пенсійне забезпечення, який гарантуватиме позитивні зовнішні умови для зростання ВВП, використовуючи фінансові ринки;

— комбінація двох зазначених заходів.

Сьогодні, якщо ж буде різко змінено правила гри, ми можемо посіяти недовіру у власних громадян щодо необхідності реформування пенсійної системи, що призведе в кінцевому результаті до збільшення пенсій. Тому, якщо вносити зміни, то ми підтримуємо розглянуті заходи раціоналізації, які, на наш погляд, покращать ситуацію в пенсійній системі України.

Перспективними напрямками подальших досліджень у сфері державної політики пенсійного забезпечення можуть бути дослідження щодо визначення ризиків пенсійної реформи та заходів їх убезпечення, питання запровадження накопичувальної складової пенсійної системи.

Література:

1. Боднарченко М. Пенсійна реформа — завдання на вчора [Електронний ресурс] / М. Боднарченко. — Режим доступу: <http://www/legalweekly.com.ua/article/?uid=1294>
2. Воробйов Ю.М. Аналіз стану державного пенсійного страхування в Україні [Електронний ресурс] / Ю.В. Воробйов, В.О. Гладжикурка. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvfb/2009_3/Magazine_03_09_st1_pp6-13.pdf
3. У 2010—2011 рр. Україні необхідно провести низку невідкладних структурних реформ в усіх сферах, — ВБ [Електронний ресурс] / Всесвітній банк. — Режим доступу: http://www.rbc.ua/ukr/finance/show/v_2010_2011_gg_neobhodimo_provesti_ryad_bezotlagatelnyh_strukturnyh_reform_vo_vseh_sferah_vsemirnyy_bank11032010
4. Гайдуцький А.П. Міграційний капітал в Україні / А.П. Гайдуцький. — К.: ТОВ "Інфосистем", 2009. — 244 с.
5. Очікувана тривалість життя у офіційно встановленому віці виходу на пенсію, відрахування на пенсійне забезпечення та підвищення пенсійного віку виходу на пенсію в різних країнах світу [Електронний ресурс] / Аналітично-дорадчий центр Блакитної сторінки. Аналітична довідка. — Режим доступу: <http://www.brc-undp.org.ua>
6. Пенсійна реформа: що заважає? / Н. Яценко, Ю. Сколотяний // Дзеркало тижня. — № 12 (792), 27 березня. — 2 квітня 2010.
7. Пенсійна реформа: виклик для України [Електронний ресурс] // Аналітично-дорадчий центр Блакитної сторінки ПРООН. — Київ, 2008. — Режим доступу: <http://www.pension-reform-ukr>
8. Підвищення пенсійного віку: що раніше, то краще [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pension.riev.ua/pensref/obgovoren1.html>
9. Приймак В.І. Шляхи реформування пенсійної системи України [Електронний ресурс] / В.І. Приймак. — Режим доступу: <http://intkonf.org/priymak-vi-shlyahi-reformuvannya-pensiynoyi-sistemi-ukrayini>
10. Свенціцькі М. Виправлення пенсійної системи / М. Свенціцькі // Дзеркало тижня. — № 17(797). — 30 квітня-14 травня 2010 р.
11. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / [за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубчинського]. — Х.: ВД "ШКОЛА", 2009. — 1008 с.
12. Топчій А. Нелегальна трудова міграція та торгівля людьми. Висвітлення проблеми в ЗМІ / А.Топчій. — К.: К.І.С., 2008. — 100 с.

Стаття надійшла до редакції 29.06.2010 р.